

THE PROBLEM OF CLASSIFICATION BY ENCODING MEANING IN UZBEK

Xakimova Muhayyo Karimovna^{*1}

Annotation: This article encodes the meanings of temporary nouns and adverbs. In this process, the meanings of lexical units that make up a certain lexical-semantic group or area were analyzed as a set (sum, plurality) of a certain number of differential semantic elements. The selected lexical-semantic group was classified in stages, and each stage of the classification played a fundamental role for its code. The coding of the meanings of lexical units with known semantics is important for computational linguistics, especially for machine translation.

Key words: temporality, coding, differential-semantic element, classification, classification stage, semantic analysis.

Har qanday tilda vaqt ma'nosi va uni ifodalovchi leksik birliklar mavjud bo'ladi. Vaqt barcha uchun bir xil kategoriya bo'lishi bilan birga, tildagi uning ifodasi turli xalqlarda har xil bo'ladi. Muayyan xalqning vaqtga doir qarashlari, unga bo'lgan emotsiyali munosabatlari, uni qismlarga ajratishdagi farqli tushunchalari, o'lchashda turli me'yorlarga amal qilishi kabilar teporallikning milliy lisoniy xususiyatlarini belgilab beradi. Ushbu o'ziga xos milliylik madaniyatlararo muloqotga, tarjima jarayonlariga, ayniqsa, avtomatik tarjimaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ushbu masalalar yechimiga ma'lum qadar yordamlashish uchun biz o'zbek tilidagi vaqt semantikali ot va ravish leksemalarning ma'nolarini kodlashtirishga harakat qildik.

Biz taklif etayotgan tahlil muayyan leksik-semantik guruh yoki maydonni tashkil etuvchi lug'aviy birliklarning ma'nolarini ma'lum miqdordagi differensial semantik elementlarning to'plami (yig'indisi, ko'pligi) sifatida o'rganishdir. Bunday o'rganish usulida nom (nomema), nomning mazmuni (ma'nosi, semema), nomning predmeti (denotati), bosqichli bo'lish, bo'linuvchi, bo'linma to'plamlar

¹ Filologiya fanlari doktori (DcS), Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti, mabdullajonova2002@mail.ru

(ko'pliklar) va differensial semantik element kabi tahlil birliklari bilan ish ko'riladi. Quyida payt otlari ma'nolarini muayyan semantik elementlarning yig'indisi sifatida o'rganamiz hamda ushbu semantik strukturalarni arifmetik raqamlarda kodlashtiramiz.

Payt otlari o'zlarining butun-qism, graduonimik va ierarx bog'lanishlari asosida bosqichli tasniflanishi mumkin. Ushbu tasnifda bo'linuvchi ko'plikni «K» deb olamiz. Tasnif ma'lum bir belgi asosida amalga oshiriladi. Hosil bo'lgan xususiy ko'pliklar raqamlar bilan belgilanib, keyingi tasnif bosqichida ular navbatma-navbat bo'linuvchi ko'pliklar bo'lib keladi. Tasnifning e'tiborli tomoni shundaki, tasnifning har bir bosqichida bo'linuvchi ko'plikka xususiy ko'plikning raqami qo'shib boraveradi. So'nggi pog'onada hosil bo'lgan raqamlar ketma-ketligi muayyan bir leksema, sinonimik qator yoki eng kichik xususiy ko'plikning formulasi bo'lib hisoblanadi. Tasnifning so'nggi pog'onasida hosil bo'lgan leksema sememasiga yuqori pog'onadagi bo'linishlar asosida ta'rif beriladi va uning tarkibi aniqlanadi. Demak, bizning talqinimizda tasniflanuvchi ko'plik payt ma'noli otlar bo'lib, ular tasnif pog'onasida «sof va qorishiq vaqt ifodalanishiga ko'ra» sof vaqtni nomlovchi payt otlari hamda qorishiq vaqtni nomlovchi otlarga bo'linadi. Ikkinchi bo'linish bochqichida esa har ikki ko'plik alohida tasniflanadi. Tasniflarning bosqichlarini quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Tasnif bosqich i	Bo'linuvchi ko'plik	Tasnif belgisi	Hosil bo'lgan xususiy ko'pliklar
I.	K (payt otlar)	sof va qorishiq ifodalanishiga ko'ra	1. Sof vaqtni nomlovchi payt otlari 2. Qorishiq vaqtni nomlovchi payt otlari
II.	K1	o'lchov munosabat	1. O'lchovli vaqt otlari 2. O'lchovsiz vaqt otlari

		iga ko'ra	
III.	K11	jins-tur	<ol style="list-style-type: none"> 1. Vaqtning aniq o'lchov birliklari 2. Sutka qismlari 3. Hafta kunlari 4. Oy nomlari 5. Fasl nomlari
IV	K111	butun-qism	<ol style="list-style-type: none"> 1. Eng kichik vaqt birligi 2. 60 sekunddan iborat vaqt birligi 3. 60 minutdan iborat vaqt birligi 4. 24 soatdan iborat vaqt birligi 5. 7 sutkadan iborat vaqt birligi 6. 30 sutkadan iborat vaqt birligi 7. 12 oydan iborat vaqt birligi 8. 100 yildan iborat vaqt birligi 9. 10 asrdan iborat vaqt birligi
IV	K112	quyoshga munosabat	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sutkaning yorug' qismi 2. Sutkaning qorong'i qismi
IV	K113	graduonimik munosabat	<ol style="list-style-type: none"> 1. Haftaning 1-kuni 2. Haftaning 2-kuni 3. Haftaning 3-kuni 4. Haftaning 4-kuni 5. Haftaning 5-kuni 6. Haftaning 6-kuni 7. Haftaning 7-kuni
IV	K114	tur-jins munosabati	<ol style="list-style-type: none"> 1. Milodiy 2. Shamsiy 3. Qamariy

IV	K115	graduonimi k munosabat	1.1. Yasharish fasli 2.2. Issiq fasl 3.3. Xazonrez fasl 4.4. Sovuq fasl
V	K1121	quyosh harakati	1. Quyosh chiqa boshlagan payt 2. Quyosh chiqib bo‘lgan payt 3. Quyosh ko‘tarilib qolgan payt 4. Quyosh tik kelgan payt 5. Quyosh pastlagan payt 6. Quyosh bota boshlagan payt
V	K1141	graduonim ik	1.1-milodiy oy 2. 2-milodiy oy 3. 3-milodiy oy 4. 4-milodiy oy 5. 5-milodiy oy 6. 6-milodiy oy 7. 7-milodiy oy 8. 8-milodiy oy 9. 9-milodiy oy 10. 10-milodiy oy 11. 11-milodiy oy 12. 12-milodiy oy
V	K1142	graduonim ik	1. 1-shamsiy oy 2. 2-shamsiy oy 3. 3-shamsiy oy 4. 4-shamsiy oy 5. 5-shamsiy oy 6. 6-shamsiy oy

			<p>7. 7-shamsiy oy</p> <p>8. 8-shamsiy oy</p> <p>9. 9-shamsiy oy</p> <p>10. 10-shamsiy oy</p> <p>11. 11-shamsiy oy</p> <p>12. 12-shamsiy oy</p>
V	K1143	graduonim ik	<p>1. 1-qamariy oy</p> <p>2. 2-qamariy oy</p> <p>3. 3-qamariy oy</p> <p>4. 4-qamariy oy</p> <p>5. 5-qamariy oy</p> <p>6. 6-qamariy oy</p> <p>7. 7-qamariy oy</p> <p>8. 8-qamariy oy</p> <p>9. 9-qamariy oy</p> <p>10. 10-qamariy oy</p> <p>11. 11-qamariy oy</p> <p>12. 12-qamariy oy</p>
III	K12	umumiyluk (butun) va xususiylik (qism)	<p>1. Umumiy (butun) vaqtni nomlovchilar</p> <p>2. Xususiy (bo‘lak) vaqtni nomlovchilar</p>
II	K2	jamiyat yoki tabiatga oidlik	<p>1. Ijtimoiy hodisalarni nomlovchilar</p> <p>2. Tabiiy hodisalarni nomlovchilar</p>

III	K22	anorganik yoki organik olamga oidlik	1. Biologik hodisalarni nomlovchilar 2. Jonsiz tabiat hodisalarini nomlovchilar
-----	-----	--	--

Endi esa kodlar yordamida leksemalarni aniqlab chiqaramiz: K1111 – o‘lchovli sof vaqt oti, aniq o‘lchov birligi, eng kichik o‘lchov birligi: sekund, K1112 – o‘lchovli sof vaqt oti, aniq o‘lchov birligi 60 sekunndan iborat o‘lchov birligi: minut, K1113 – soat, K1114 – sutka, K1115 – hafta, K1116 – oy; K1117 – yil; K1118 – asr; K1119 – era; K1121 – kun; K1122 – tun, K11211 – tong, sahar..., K11212 – ertamatan, K11213 – choshgoh, K11214 – peshin, K11215 – asr, zavol, K11216 – oqshom; K1131 – dushanba, K1132 – seshanba, K1131 – chorshanba, K1134 – payshanba, K1135 – juma, K1136 – shanba, K1137 – yakshanba; K11411 – yanvar, K11412 – fevral, K11413 – mart, K11414 – aprel, K11415 – may, K11416 – iyun, K11417 – iyul, K11418 – avgust, K11419 – sentabr, K1141/10 – okyabr, K1141/11 – noyabr, K1141/12 – dekabr; K11421 – hut, K11422 – hamal, K11423 – savr, K11424 – javzo, K11425 – saraton, K11426 – asad, K11427 – sunbula, K11428 – mezon, K11429 – aqrab, K11429/10 – qavs, K1142/11 – jadiy, K1141/12 – dalv, K11431 – muharram, K11432 – safar, K11433 – rabbiulavval, K11434 – rabiussוניy, K11435 – jumodilavval, K11436 – jumodissoniy, K11437 – rajab, K11438 – sha‘bon, K11439 – ramazon, K1143/10 – shavvol, K1143/11 – zulqa‘da, K1143/12 – zulhijja, K1151 – bahor, K1157 – yoz, K1153 – kuz, K1154 – qish; K1212 – davr, zamon, K122 – kez, palla, chog‘; K21 – sotsializm, kapitalizm,... K221 – chaqaloq, o‘smir, chol; K222 – yog‘ingarchilik, qurg‘oqchilik,...

Jahon va rus tilshunosligida ma'noning differensial semantik elementlarga ajratish nisbatan oson kechadigan «baholash sifatлари», «qarindoshlik terminlari», «yuz harakteristkasi», «idish nomlari» kabi leksik-semantik guruhlarda amalga oshirilgan[1]. Biz esa birmuncha murakkab bo'lgan payt ravishlarining ma'nolarini muayyan differensial semantik elementlarning yig'indisi sifatida o'rgandik hamda ushbu semantik strukturalarni arifmetik kodlashtirishga harakat qildik. Oldindan aytish joizki, mavhum vaqtni bildirishga ixtisoslashgan payt ravishlari ma'nolarini differensial semantik elementlarga ajratish birmuncha qiyinchiliklar tug'dirdi.

Payt ravishlari o'zlarining butun-qism, graduonimik va ierarx bog'lanishlari asosida bosqichli tasniflanishi mumkin:

Tasnif bosqichi	Bo'linuvchi ko'plik	Tasnif belgisi	Hosil bo'lgan xususiy ko'pliklar
I	K(payt ravishlari)	vaqtning aniq yoki noaniqligi	1) aniq vaqt 2) noaniq vaqt
II	K 1	zamonga munosabati	1) farqli 2) farqsiz
III	K 11	nutq lahzasiga ko'ra	1) o'tgan zamon 2) hozirgi zamon 3) kelasi zamon
II	K 2	noaniqlikning ko'rinishiga ko'ra	1) umumiy vaqt 2) davomli vaqt 3) doimiy vaqt 4) mavhum vaqt 5) taxminiy vaqt 6) takroriy vaqt
III	K 21	qaysi zamonga tegishli ekanligi	1) o'tgan zamon 2) hozirgi zamon

			3) kelasi zamon
III	K 22	zamonga munosabati	1) farqli 2) farqsiz
III	K 23	Chegarasi	1) chekli 2) chegarasiz
III	K 24	Turi	1) ro'yobga chiqmay digan mavhum vaqt 2) ro'yobga chiqadigan mavhum vaqt
III	K 25	O	
III	K 26	takrorlanish tezligi	1) tez takrorlanuvchi 2) sekin Takrorlanuvchi

K111 – o'tgan zamondagi aniq vaqt ifodalovchi: **kecha, bultur**. K112 – hozirgi zamondagi aniq vaqt ifodalovchi: **bugun**. K113 – kelasi zamondagi aniq vaqt ifodalovchi: **ertaga**. K12 – zamonga befarq aniq vaqt ifodalovchilar: **azonda, bemahall, kechqurun, kechasi, oqshomlab, saharlab, tongda, ertalab, ertamatan, kunduzi, barvaqt, azonlab**. K211 – o'tgan zamonga tegishli umumiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **avval, burun, ilgari, oldin, avvali, avvalo, birda, boshda, dastlab, dastavval, oldindan, elburundan, erta, haligina, ilgari, yaqinda, oldinga, hali**. K213 – kelasi zamonga tegishli umumiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **keyin, so'ng, undan keyin, axir, endi, halizamon, hali- beri (inkor)**. K212 – hozirgi zamonga tegishli umumiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **hozir, hozirgina, hozirchali, hozirdan, halitdan, zahoti, hali**. K221 – nutq lahzasi ta'siriga uchragan davomli noaniq vaqtlar: **hamon, hanuz, azaldan, boshdan, ilgaridan, mudom, haligacha, hali**. K222 – nutq lahzasiga befarq davomli noaniq vaqt bildiruvchilar: **kundan kunga, yillab, oylab, haftalab, yillarcha, soatlab,**

o'sha-o'sha, shu-shu, oylab-yillab, tobora, minutlab,... K231 – cheklangan doimiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **erta-yu kech, qishin-yozin, yozin-qishin, kecha-kunduz, shafro'z, erta-kech, o'la-o'lguncha, uzzukun.** K232 – cheksiz doimiy noaniq vaqt ifodalovchilar: **hamisha, har doim, mangu, umrbod, hamma vaqt.** K241 – ro'yobga chiqmovchi mavhum noaniq vaqt ifodalovchilar: **minba'd, hech qachon, hech vaqt.** K242 – ruyobga chiqish vaqti mavhum bo'lgan vaqt ifodalovchilar: **allavaqt, allaqachon, allamahol, bevaqt, bemahal, bemavrid,...** K25 – taxminiy noaniq vaqt: **qachonlardir, qachondir, avvallari, erta-indin, bugun-erta, qachonlar.** K261 – tez takrorlanuvchi takroriy noaniq vaqt ifodalovchilar: **kunda, paydar-pay, ketma-ket, muntazam, muttasil, tez-tez, tezda, ko'pda, ko'pincha, o'qtin-o'qtin, peshma-pesh, kuniga.** K262 – sekin takrorlanuvchi takroriy noaniq vaqt ifodalovchilar: **goh, goho, goh-goh, damodam, ahyon, ahyon-ahyonda, dam-badam, oyda-yilda,...**

Olamning tilda aks etishi va undagi nominatsiya jarayonlari shunday bir sirli hodisaki, unda xalqning dunyoni ko'rishdagi, uni nomlashdagi ijodkorligi namoyon bo'ladi. Biz tilshunoslar uni muayyan sxemalarga, jadvallarga, kodlarga solishga harakat qilar ekanmiz, xalqning ijodkorligi, dunyoni o'ziga xos ko'rishi, uni o'ziga xos qabul qilishi va nomlashi qat'iy qoliplarga tushmasligi sezilib qoladi. Shunday bo'lsa-da, muayyan maqsadlarda ushbu tahlil usullari ham o'z o'rniga ega bo'lishi mumkin.

Xullas, so'zlarning ma'nolari semantik elementlardan tashkil topgan bo'lib, bu mikroelementlarning tabiiy (lisoniy, nutqiy) bog'lanishlarini kombinator formulalar orqali o'rganish ishiga chuqurroq kirib borayotganligimiz tilshunoslik g'oyalarini matematik abstraksiyalar darajasiga ko'tarayotganimizdan darak beradi. Til birliklarining tuzilishini formallashtirish mashina tarjimasini va kibernetika uchun ham o'ta muhimdir.

ADABIYOTLAR:

1. Ломтев Т.П. Общее и русское языкознание. Избранные работы. М.: Наука. 1976.
2. Любинская Л.Н. Категория времени и системный анализ. -М.: Знание. 1966. 31с.
3. Ҳақимова М. Ўзбек тилида вақт маъноли бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари. Филол. фан. ном. дисс. – Фарғона, 2004.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.